

Hrvatski institut za povijest
Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću

Katalog izložbe

Nakladnik: Hrvatski institut za povijest

Za nakladnika: Jasna Turkalj

Autor kataloga i izložbe: Dinko Župan

Dizajn kataloga i postera: Krešimir Rezo

Naklada: 400 kom

Tisak: Krešendo, Osijek

Izložba „Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću“ napravljena je u sklopu projekta „Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće)“ koji financira Hrvatska zaklada za znanost u razdoblju od 2014. do 2018. godine (HRZZ-4919). Izložba je napravljena u suradnji s Hrvatskim školskim muzejom.

Voditeljica projekta: Ivana Horbec

ISBN 978-953-7840-61-7

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice pod brojem

Fotografija na koricama – Učenice Više djevojačke škole u Karlovcu u gimnastičkoj dvorani 1903. kat.br. 1

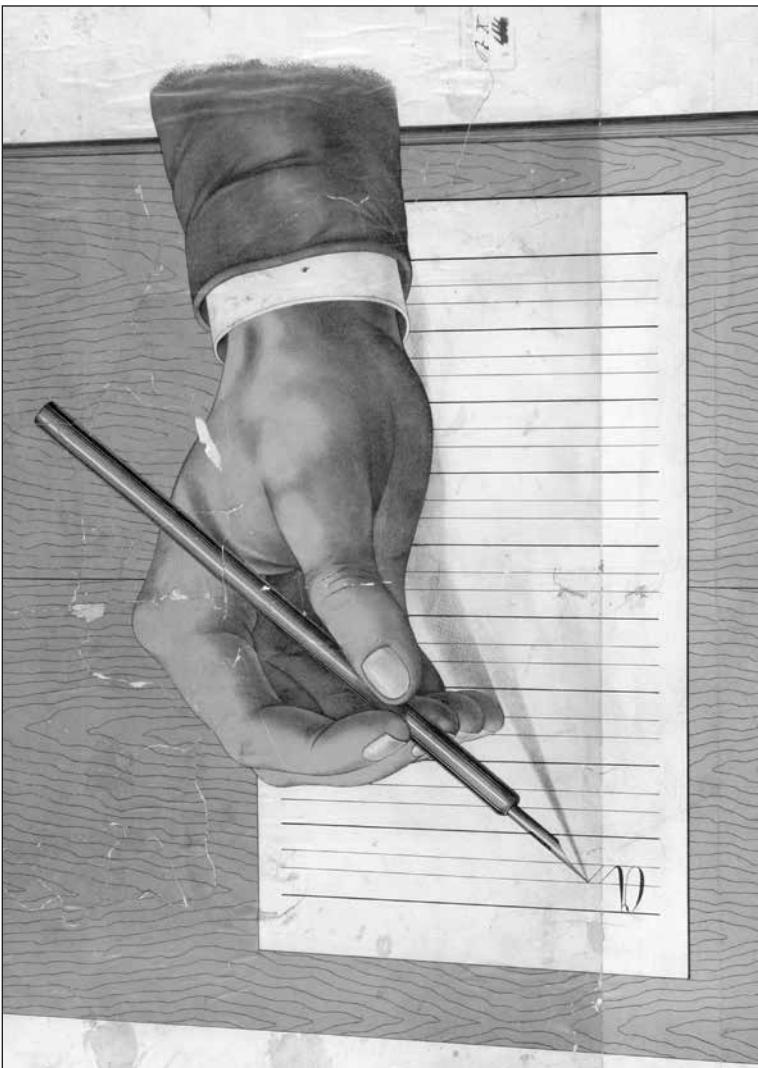
<http://histedu.isp.hr>

Hrvatski institut za povijest
u suradnji s Hrvatskim školskim muzejom

Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću

Katalog izložbe

Zagreb, svibanj, 2017.

Pravilno držanje ruke i pera kod uspravnog pisma, Beč, kraj 19. st., kat. br. 2

Od protomodernizacije do modernizacije školstva

Izložba *Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću* pokušava odgovoriti na pitanje kakav je bio odnos prema učenicima unutar hrvatskog školskog sustava tijekom dugog 19. stoljeća. Tijekom dugog 19. stoljeća školstvo se u čitavoj Europi formira kao odgojno-obrazovni sustav koji postaje važan čimbenik u nastanku modernih građanskih društava. U Hrvatskoj od kraja 18. stoljeća možemo pratiti protomodernizaciju školstva koja od sredine 19. stoljeća prerasta u modernizacijske obrazovne projekte da bi tijekom druge polovice 19. stoljeća ta modernizacija dobila i svoje konkretne zakonske okvire. Zbog toga se u sklopu izložbe nastojalo učeničke školske prakse staviti u kontekst izgradnje modernog školskog sustava koji je do kraja 19. stoljeća na sebe preuzeo funkciju sekundarne socijalizacije. Protomodernizacija školstva u Habsburškoj monarhiji započinje u drugoj polovini 18. stoljeća terezijanskom reformom školstva. Tom reformom koja je bila potaknuta preustrojem škola u Prusiji (1765) nastojalo se izgraditi obrazovni sustav koji bi bio pod nadzorom države. Iako nemamo točne podatke o stanju pismenosti krajem 18. stoljeća, na osnovi malog broja tadašnjih škola i podataka iz sredine 19. stoljeća, možemo pretpostaviti da je tada u Hrvatskoj bilo preko 95 posto nepismenih stanovnika. Ta velika nepismenost proizlazila je iz potpunog neuspjeha terezijanske reforme školstva u Hrvatskoj. Planirana mreža trivijalnih i glavnih škola u Hrvatskoj nikada nije izgrađena u cijelosti jer su lokalne sredine, na koje je prebačen sav teret financiranja, bile presiromašne za održavanje škola i plaćanje učitelja. U mjestima u kojima su škole i postojale polazak škola je bio slab, a sve do sredine 19. stoljeća u osnovnim su školama nastavu vodili uglavnom priučeni i neškolovani učitelji. Da je situacija s nepismenošću bila nepovoljna i tijekom druge polovice 19. stoljeća pokazuju podaci o kretanju nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj od 1869. do 1910. godine. Tako je 1869. u Banskoj Hrvatskoj bilo oko 85 posto nepismenih stanovnika od toga 88 posto nepismenih na selu i 52 posto nepismenih u gradovima. Mažuranićevom reformom školstva do 1880. godine u Banskoj Hrvatskoj djelomično je smanjenja nepismenost, ali ona je još uvijek bila velika jer je gotovo tri četvrtine

stanovnika bilo nepismeno. Usporedimo li to s Donjom Austrijom u kojoj je 1880. bilo samo 8,5 posto nepismenih stanovnika uviđamo neučinkovitost tadašnjeg hrvatskog obrazovnog sustava. Na cijelom prostoru austrijskog dijela Monarhije nisu vrijedili isti obrazovni standardi što pokazuje slučaj Dalmacije u kojoj je 1880. bilo 87 posto nepismenih stanovnika. Do kraja 19. stoljeća hrvatski obrazovni sustav, barem što se tiče opismenjavanja, postaje sve učinkovitiji pa je tako 1900. u Banskoj Hrvatskoj bilo 55 posto nepismenih stanovnika. Dakle, Baska Hrvatska je u 20. stoljeće ušla s polovicom nepismenih stanovnika, a Dalmacija sa čak 70 posto nepismenih stanovnika. Od tih 55 posto nepismenih stanovnika u Banskoj Hrvatskoj bilo je 47 posto nepismenih muškaraca i 62 posto nepismenih žena. Ta je razlika proizlazila iz učestale prakse neslanja ženske djece u škole, a ta je praksa u seoskim patrijarhalnim obiteljima bila prisutna tijekom cijelog 19. i početkom 20. stoljeća.

Gustoća pučkih škola u Banskoj Hrvatskoj školske godine 1889/90.

županija / grad	površina u km ²	broj stanovnika	broj škola	Škola na km ²	stanovnika po školi	broj polaznika
Ličko-krbavska	6 211	190 528	90	69	2 116	8 443
Modruško-riječka	4 879	220 417	126	39	1 749	15 822
Zagrebačka	7 177	445 890	195	37	2 286	22 808
Varaždinska	2 521	257 198	98	25	2 624	17 376
Bjelovarsko-križevačka	5 047	265 802	138	37	1 926	20 120
Požeška	4 941	202 626	171	29	1 185	17 295
Virovitička	4 795	196 968	142	33	1 387	16 841
Srijemska	6 869	346 950	271	25	1 280	36 280
Grad Zagreb	33	37 529	16	2	2 345	3 201
Grad Osijek	57	19 842	12	5	1 653	1 751
Ukupno	42 533	2 183 750	1259	33	1734	159 937

Izvor za tablicu: *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1889-90.*, 12 i 55.

Zgrada Opće pučke škole u Madžarevu, 1904-1905. kat. br. 3

Prijave i kazne zbog nemarnog polaska pučkih škola školske godine 1889/90.

Županija / grad	broj polaznika	prijave i kazne		
		prijave	izrečene kazne	ovršeno kazni
Ličko-krbavska	8 443	7 037	2 538	992
Modruško-riječka	15 822	8 907	1 805	946
Zagrebačka	22 808	21 507	6 843	4 714
Varaždinska	17 376	3 773	777	459
Bjelovarsko-križevačka	20 120	11 459	3 222	2 702
Požeška	17 295	8 220	3 576	1 667
Virovitička	16 841	10 848	2 293	2 052
Srijemska	36 280	5 715	1 495	1 016
Grad Zagreb	3 201	550	2	-
Grad Osijek	1 751	386	4	4
Ukupno	159 937	78 402	22 555	14 552

Izvor za tablicu: *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1889/90.*, 62.

Školske zgrade i učionice

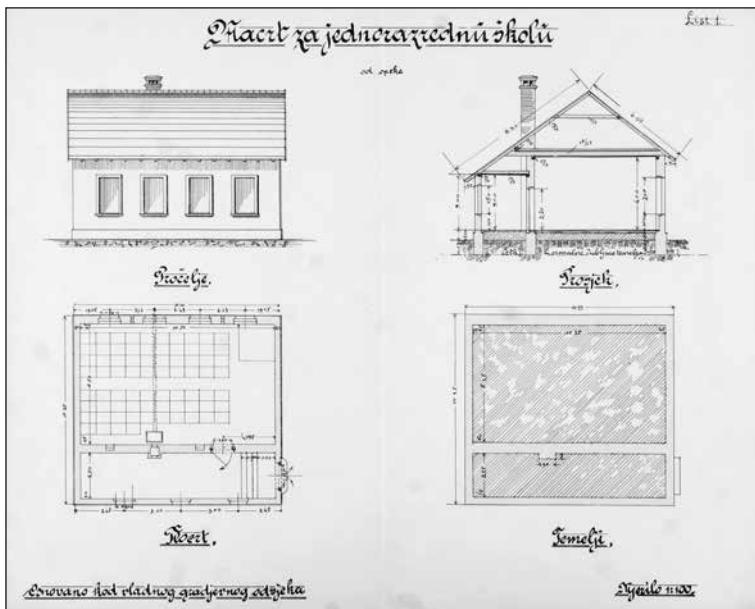
Krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća školske su zgrade po seline najčešće bile unajmljene ili kupljene stare kuće. Te školske kuće, prema opisima u školskim spomenicama i kanonskim vizitacijama, bile su napola drvene, a napola od pećene i prijesne opeke te prekrivene šindrom. Tijekom neoapsolutizma dolazi do prvog većeg vala izgradnje kvalitetnih školskih zgrada, a najplodnija izgradnja i obnova školskih zgrada odvijat će se tijekom devedesetih godina 19. stoljeća kada je odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu bio Isidor Kršnjavi. Prema školskom zakonu iz 1874. školske su zgrade i učionice trebale zadovoljavati niz novih zdravstvenih uvjeta. Mnoge stare zgrade više nisu odgovarale zakonskim uvjetima, ali za njihovu obnovu ili izgradnju nije bilo dovoljno novaca te je taj bitni dio provedbe zakona tekao vrlo spor. „Riedke obćine nastoje popravljati školske sgrade, krečiti, čistiti, snažno držati školske prostorije, pribavljati u pravo vrieme sve što škola treba: drva za ogrev, vodu za piće, pokusni školski vrt.“ (*Napredak* 5/1876). Prema opisu liječnika, koji su u sklopu suradnje između školskih vlasti i liječničkog zbora obilazili škole, u seoskim školskim učionicama vladali su poprilično nezdravi uvjeti: „Isto tako dokazalo se je opetovano, da po mnogih školskih sobah ogrijevala ništa nevaljaju, jerbo su ponajviše kukavni, starnom popucani i ilovačom namazani pećnjakovci, iz kojih prodiru u školsku sobu dim i ugljični kis, te ju napunjuju škodljivimi plinovi. Takodjer nisu riedke školske sobe, u kojih nije pod od dasaka, već od nabijene zemlje. (*Napredak* 19/1877). Kako bi poboljšali stanje školskih zgrada i učionica školske su vlasti u devedesetim godinama 19. stoljeća izdale zbirku osnova za gradnju jednostavnih pučkih školskih zgrada u kojoj je do najsitnijih detalja precizirano kako treba izgledati školska učionica: „Veličina prostora školske sobe tako je ustanovljena, da se u svakoj sobi dade bez prenatrpavanja 70 do 74 školske djece smjestiti. Za normalne mjere školske sobe uzeta je duljina od 10,5m, širina od 6,5m, a visina od poda do stropa 4m, što daje površinu od $68,25\text{m}^2$, ili zračni prostor od 273m^3 . Po tom otpada na svako dijete površina od $0,98\text{m}^2$ i 3m^3 zračnog prostora, što posve odgovara najnovijim zahtjevima. (...) Stijene od školskih soba moraju se sasma glatko požbukati i dobro pobijeliti. Preporuča se, da

se školska soba jednostavno oboji plavo-sivom ili zeleno-sivom bojom, a najbolje gdje sredstva dopuštaju, da se uljanom bojom naliče. (...) Svaka školska soba imade četiri prozora 0,95m široka, 2m visoka četverokrilna, što čini po prilici $\frac{1}{8}$ površine cijele površine školske sobe.“ (...) Klupe treba naručit prema dobi i uzrastu djece, pa se s toga ne smiju praviti po jednom kalupu već prema omjerama koje odgovaraju raznim dobama i uzrastu djece (...) Školska ploča mora biti od sasma suhih najviše 15cm širokih, 4cm debelih na sastavu utorenih dasaka, 2,2m dugačka i 1,4cm visoka, s objiju strana mora biti ploča crno bojadisana, ali tako da se površina ne svijetli, a jednu stranu treba po naputku učiteljevu crvenom bojom iscrtati. (...) U svakoj sobi treba da je usrijed stijene iznad ploče smještena slika raspetoga Spasitelja, prikazanog prema onoj vjeroispovijesti, koja je u školi u većini; desno od nje slika kraljeva, a lijevo slika banova. U školskoj sobi i u hodniku imade se smjestiti po jedna pljuvačnica da se čistoća uzdrži.“ (*Uređenje pučke nastave*, 20-23)

Materijalno stanje pučkih škola u Banskoj Hrvatskoj 1889/90.

Županija / grad	broj škola	školske zgrade	stanje školskih zgrada			školske sobe	gombališta (igrališta)
			dobro	srednje	loše		
Ličko-krbavska	90	96	47	31	18	142	72
Modruško-riječka	126	128	61	48	19	198	66
Zagrebačka	195	194	111	44	39	270	60
Varaždinska	98	94	50	31	13	149	11
Bjelovarsko- križevačka	138	153	84	35	34	218	37
Požeška	171	183	79	67	37	234	76
Virovitička	142	152	73	47	32	187	33
Srijemska	271	266	156	66	44	398	31
Grad Zagreb	16	7	3	2	2	43	3
Grad Osijek	12	10	9	1	-	36	5
Ukupno	1259	1283	673	372	238	1875	394

Izvor za tablicu: *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1889-90.*, 32.

Nacrt za jednorazrednu pučku školu, Zagreb, 1895. kat. br. 5

Rad učenika u školskom vrtu

Prvi školski vrtovi osnivani su sredinom 19. stoljeća, a do 1874. godine u Banskoj Hrvatskoj bilo ih je oko dvjesto. Školskim zakonom iz 1874. određeno je da uz svaku školu mora biti i školski vrt. Na osnovi te odredbe od 1875. do 1885. podignuto je 294 novih školskih vrtova. Nastavnim planom za niže pučke škole bilo je određeno da se učenici četvrthih razreda obučavaju u njegovanju i oplemenjivanju voćaka i vinove loze, a učenice u povrtlarstvu. Tijekom 1891. godine ravnatelj karlovačke Više djevojačke škole Vjekoslav Dominiković napisao je nekoliko članaka o školskom vrtu koji su dijelili djevojačka i dječačka škola u Karlovcu. Pored detaljnog opisa strukture i sastava školskog vrta osvrnu se i na rad učenica u vrtu: „Učenice šestog, sedmog i osmog razreda polazile su često školski vrt, da praktično upotrijebe sve ono, što su se tečajem godine iz kućanstva učile. Školski vrt obilu-

je sada svim onim koristnim biljem, što je ljudima za hranu potrebno, što kućanica uči gojiti. Učenice su radile uz upute učiteljice gospodice Ljubice Pacel s veseljem, marom i uztrajnošću, mnogi put su sprovele po dva sata zaredice u vrt, te okitiv se s cvijećem vraćale se zadovoljno kući.“ (Školski vrt, 12/1891). Školski vrt u Karlovcu bio je podijeljen na šest dijelova: sjemenište, cjeplnjak, dudinjak, matičnjak, povrtnjak i cvjetnjak. Uz školski vrt nalazio se i pčelinjak, te gombalište. Pčelinjaci nisu bili obavezni ali su školske vlasti poticale učitelje da podižu pčelinjake i obučavaju učenike u pčelarstvu. Korist od školskih vrtova imali su i roditelji školske djece jer su prema napucima školskih vlasti oplemenjene voćke bile poklanjanje mještanima. Samo nekoliko godina nakon osnutka u školskom vrtu valpovačke pučke škole 1887. godine bilo je 356 komada trsja, 1648 divljih i 476 oplemenjenih voćaka, a mještanima je poklonjeno 98 komada oplemenjenih voćaka. Učenici su se te godine bavili i pčelarstvom, te užgajali „svilene bube“. Tadašnja intenzivna ideologizacija školstva nije zaobišla ni školske vrtove tako je u školskoj spomenici pučke škole u Belišću zabilježeno: „Na uspomenu 50 godišnjice Njegovog Veličanstva našega premilostivoga kralja Franje Josipa I. rasadjen je u Belišću jedan liepi voćnjak, voćke su sve iz školskog vrta.“

Školski vrtovi i pčelinjaci u Banskoj Hrvatskoj školske godine 1889/90.

Županija / grad	broj škola	stanje školskih vrtova			broj školskih vrtova	pčelinjaka
		dobro	srednje	loše		
Ličko-krbavska	90	46	15	13	74	30
Modruško-riječka	126	66	12	7	85	6
Zagrebačka	195	99	31	15	145	50
Varaždinska	98	58	15	9	82	15
Bjelovarsko-križevačka	138	90	30	7	127	11
Požeška	171	68	44	23	135	34
Virovitička	142	66	33	14	113	23
Srijemska	271	132	36	23	191	16
Grad Zagreb	16	4	-	-	4	1
Grad Osijek	12	2	-	-	2	1
Ukupno	1259	631	216	111	958	187

Izvor za tablicu: Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1889/90, 42.

Nacrt školskog vrta u Zaboku, Zabok, 1891. kat br. 6

Učenici niže pučke škole pri sv. Duhu u pčelinjaku, oko 1900. kat. br. 7

Ritam školskog života i svakodnevica

Polaskom u prvi razreda djeci se drastično mijenjao ritam života koji je bio uvjetovan školskim rasporedom i kalendarom. Taj je ritam tijekom 19. stoljeća bio potpuno različit za seosku i gradsku djecu. Seoska su djeca zbog malog broja škola, najčešće bosa, po nekoliko kilometara pješačila do škole, a tijekom loših vremenskih prilika zbog loših putova i udaljenosti uopće nisu ni mogli ići u školu. Navikavanje seoske djece na polazak škole teklo je vrlo sporo, zbog čega su školski nadzornici neprekidno upozoravali na teško stanje u seoskim školama: „skroz manjkav i neuredan polazak škole, nedovoljna obrškba djece s propisanimi učevnimi sredstvi, loša i nepotpuna učila, velik broj neshodnih školskih zgrada i namještaj skroz neprikladan. U zagrebačkoj županiji jedva će biti 30% sposobnjaka uškolano; a o tih 30% niti trećina nepolazi uredno škole. Ne u jednoj nego u mnogih školah zatekao sam od 80-100 i više djece po 15-16 u školi; a kazivahu mi, da je dobar polazak, ako ih se do 30 sabire. U obče polazak je škola tako neuredan, da je prava grozota; a sve prijave od učitelja i savjestnijih mjestnih školskih odbora bivaju posve uzalud. Nadalje se djeca jako neuredno obskrbljuju propisanimi knjigami, zadaćnicami i pisankami.” (*Napredak*, 12/1876) Potpuno drugačiji uvjeti vladali su u gradskim školama u kojima su se strogo kontrolirali izostanci i koje su bile opremljene modernim nastavnim sredstvima. Od sredine druge polovice 19. stoljeća u pučkim se školama ustalio stalni ritam školskog života. Školska je godina počinjala 1. rujna, a završavala 30. lipnja. Tijekom školske godine slobodni su dani bili četvrtak i nedjelja, a u školu se nije išlo ni u vrijeme svih većih blagdana. Nakon završene pučke škole većina učenika nije nastavljala svoje obrazovanje nego su još dvije godine polazili opetovnice čija se nastava održavala po dva sata četvrtkom i nedjeljom. Učenici koji su nastavljali svoje obrazovanje na višim pučkim školama, gimnazijama i kasnije fakultetima ulazili su u sasvim drugi tip školskog života. U autobiografijama bivših gimnazijalca i studenata nalazimo popriličan broj priča u kojima se opisuje stalna borba s teškim materijalnim stanjem što je uključivalo nedostatak novca, slabu prehranu i glad, te neadekvatni smještaj. Kakav je bio život jednog gimnazijalaca iz provincije početkom šezdesetih godina 19. stoljeća u Zagrebu opisao je književnik

Ferdo Becić u svojim Đačkim uspomenama: „Bilo je to još ono zlatno doba mladosti moje, kada sam polazio šesti razred zagrebačke gornje gimnazije. Kraj svojih materijalnih odnošaja mogao mi je moj otac samo desetak forinti mjesечно slati, a što sam povrh toga za svakdašnji život trebao, morao sam si instrukcijama zaslужiti, pa kako su one tada još riedke bile, dogadjalo bi se, da sam kadkada baš ljudski kuburio. Nu kraj svega toga bio sam vazda veselo i dobre volje, pa makar da mi je želudac od gladi čestito krulio (...) Stanovao sam na tavanu neke stare dvokatnice u gornjem gradu. Zimi sam se od silne studeni smrzavao, ljeti pak skapavao od užasne vrućine i sunčane žege (...) Dodje vrieme konačnih izpita, te sam za to morao svaki dan zorou prevariti, a i u večer do kasne noći učiti, da što boljem prodjem, i to većma, što mi je otac obećao bio, da će mi na dar kupiti Gundulićeva Osmana, a povrh toga još i sva Shakespearova djela, ako budem pri školskom zaključku medju prvim odlikašima.“ (Ferdo Becić, Đačke uspomene II, Zagreb, 1908, 35-36)

Visina troškova prehrane u Zagrebu krajem

19. i početkom 20. stoljeća

Cijene	oko 1890.	oko 1910.
Ručak u menzi	6 forinti i 80 novčića mjesечно	oko 20 kruna mjesечно
Večera u menzi	oko 3 forinte i 20 novčića mjesечно	oko 20 kruna mjesечно
Stan sa hranom	20 forinti mjesечно	

Izvor: Tihana Luetić. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874-1914): Društveni život, svakodnevica, kultura, politika* (Zagreb, 2012), 141-142.

Janko Pajas u uniformi sveučilištarca, Zagreb, 1908. kat. br. 8

Ja sam se rođen u Kosi godine 1904.
Meni je bilo vrlo dobro u puckoj školi,
jasam odrav puno po sumi, jasam vido.
Svake vrste ptica, koje kakave životinje,
vidio ruka, imo sam bolest aspe vratobolju
i bio sam řepav. Tata mi je u vojski, mama
je bolesna. Ja sam u puckoj bio u svih 5
razreda odlikas. Jusam kod kuće koprav
u bašći i u polju. Ja sam se u zimi vozio
na sankama. Užek sam se sa svojim
prijateljima igrao, i vataš sam vrbe.
U Kosici su bili lopovi pa su porobili 111 klijesta
kruna

u Osjeku 22 rujna.

Jurislav Milaković.

Školska zadaća Jurislava Milakovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom
„Opis moga života“, Osijek, rujan 1915. kat. br. 9

1915
Osječku dnevniku

Opis moga života

Je se danjem, u osati. Čopom se ubrćem se,
ja pijem kafu u domaća. Ja putojem od
kuće, u 7. sati u školu, i putojem do 12. sata
do povlne. Karol dočekom kući, onda
jedem, kada jedem, onda idem učiti.
U 8. sata jedem komadlici kruha. Onda
se idem malo prošetati, onda u 5.
sati dočekom kući. U sedam sati idem
večerati, u pol 9. idem spavati. Ja
stanujem, kada moje tetke. Ja plouvam
u Ilir krunu, imam jčljnu sobu, u kojoj
spavam ja, i tetka, i baka. Moj je
stan vlažan, dosta je vlažan. Ja učim
mojim broticem. Poslije Božića će me
gos. profesor ispitati a gos. vurnikovat će
slušati.

Jurislav Milaković,
uč. I. raz.

Školska zadaća Jurislava Milakovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom
„Opis moga života“, Osijek, prosinac 1915. kat. br. 10

U Osijeku, prosinca ¹⁹¹⁵

Opis moga života.

Ujutro se ustanem u $\frac{1}{2}$, te se obučen, očistim cipele
unijem se i pijem kavu. U polak osam idem u školu, i u
 $\frac{1}{2}$ nosam u školi. U školi sam do podne, a poslije podne
u 1 sat je polem: svpu, meso, želje i tjesto. Poslije polak 2
idem ući i učim do $\frac{1}{2}$ na 4. godinu ujek sam, u 4 sata
pijem kavu, a od 9 sata se igram, ili ščem, kad dočekim kuću
u 5 sati, onda jedim, do $\frac{1}{2}$ u polak 6 vlašam, a poslije
večere nesto čitam, do 8 sati u 8 sati idem spavati, i u $\frac{1}{2}$ se
uskinjem. Još stanujem kod jedne stare gospođe u sobi sam
sam, soba se leži u 9 sati. Soba je dosta visoka i široka
a nije baš ni ~~čista~~ hranitelj, mala je vlažnica, a dosta je sušila.
U majci sobi imam dva kreveta, jedan veliki i jedan malo ormara.
Knjige niciem na maliu stolicu. O Božiću idem kući, a u
siječnju će biti ispit sa protestvom od gosp. ravnatelja.
Ehko mi upuji da dobro prođem, biliću marljiv.

Mate Paradiković
uc. Č. rat. real. gim

Školska zadaća Mate Paradikovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom
„Opis moga života“, Osijek, prosinac 1915. kat. br. 11

Radio sam se 13 kolovora 1904. u mjestu
Teruanci, prikuš školi sam polazio u
četvrtom razredu sam u srednjoj 2 mjesecu.
U prvim, drugim trećim i četvrtim sam
stolice poliklinike pod Školskim pravnicima
sam bio u Vinkovcima, Bjelovaru i
više učilih sam probavio. Otac bratku
i tu mjakra jedan nije mješak juče
osmi put otišao u Rusiju da vratice
su mi pali u boji jednoga u selju
jedan u Rusiji jedan je umro u nama
ma, Sam je ubio u glavi snaj koji
je sedmi put išao je Oberleutnant u
ima jednog kolajne z srebrom a ostale
platne.

u Osijeku 22 rujna 1915

Zlatko Fredlauder

Školska zadaća Zlatka Fredlaudera, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom
„Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, kat. br. 12

„Grozan taj gost davi maljušnu dječicu“

Modernizacijskom reformom školstva u školski je sustav uključena i zdravstvena politika. Tako je Vladinom naredbom iz 1875. godine određeno da kotarsko zdravstveno osoblje barem jednom godišnje izvrši zdravstveni i higijenski nadzor škola u svom kotaru. U brojnim izvještajima i dopisima kao najčešće zarazne bolesti, među učenicima pučkih škola, navodile su se: boginje (kozice), difterija i šarlah. Šarlah je bio vrlo česta zarazna bolest među učenicima tako je u Varaždinskim Toplicama školske godine 1882/3. bila prekinuta nastava zbog epidemije šarlaха, a godinu dana prije nastava je prestala na tjedan dana zbog širenja zaušnjaka među učenicima. Iste je školske godine, prema zapisima u školskoj spomenici pučke škole Gornja Stubica, bila prekinuta nastava na dva tjedna i u Gornjoj Stubici gdje su neki učenici oboljeli od malih boginja. Školske su vlasti u sklopu svoje zdravstvene politike određenim mjerama pokušale ublažiti posljedice loših zdravstvenih uvjeta u školama, tako je 1880. izdana naredba o cijepljenju protiv boginja u svim pučkim školama. Učenici nisu smjeli dolaziti u školu ni kada bi zaraze izbile kod domaćih životinja. Tako učenici iz Kraljevaca 1873. nisu smjeli polaziti pučku školu u Cerju dok god nije prestala „kuga medju blagom rogatim“ (Školska spomenica pučke škole Cerje). Najopasnija zarazna bolest za djecu bila je difterija, a ta je bolest osobito bila smrtonosna za mlađu djecu. Prema zapisu u školskoj spomenici u Harkanovcima u tom je slavonskom selu od rujna do studenog 1878. od difterije umrlo 22 školske djece. U dopisu časopisu *Napredak* (32/1880) učitelj iz Cvjetkovića javio je da je u tom i okolnim selima izbila difterija: „Grozan taj gost davi maljušnu dječicu od jedne sve do 5 i 6 godine starosti. To je žalostan pojav po naše školstvo. Od 3. studenog razputštena je po kr. podžupaniji i mladež ovomjestne učione tako dok se ta bolest ne uguši posvema.“ Tijekom školske godine 1884/5. u Donjem je Miholjcu, prema zapisu u školskoj spomenici, od difterije umrlo gotovo stotinu djece, uglavnom predškolske dobi. Bez obzira na poduzete zdravstvene i higijenske mjere u istoj se školi difterija pojavila i sljedeće školske godine. Suočena sa čestim širenjem zaraznih bolesti među učenicima, Vlada je 1889. izdala naredbu kojom se objavljalo kako se u školi treba sprječavati prijenos „kužnih bolesti“. U

naredbi se detaljno opisuju glavne zarazne bolesti (boginje, dobrač/kozice, skrlet/šarlah, difterija, hripac i trahom) koje su ravnatelji bili dužni prijaviti općinskim vlastima ukoliko su se pojavile u njihovim školama. Naredbom je točno regulirana procedura koja se morala provoditi prilikom izbijanja bolesti kao i mjere koje su ravnatelji trebali poduzeti zajedno s općinskim vlastima i liječnicima (obustava nastave, čišćenje i zračenje škola). Unatoč raznim mjerama, koje su školske vlasti sve češće poduzimale, zarazne su bolesti i početkom devedesetih godina 19. stoljeća predstavljale veliki problem, a iz samog Odjela za bogoštovlje i nastavu 1892. konstatirano je: „Posljednjih godina zaredile su sve pošastne bolesti po školama, osobito po pučkim učionicama, tako da su se u mnogim krajevima škole morale na dulje vrieme zatvoriti.“ (*Službeni glasnik odjela za bogoštovje i nastavu*, 1892).

Broj školskih obveznika u Banskoj Hrvatskoj i onih koji su oslobođeni od pohađanja škole 1889/90.

Županija / grad	broj škola	broj obveznika	oslobođeni od polaska u školu zbog tjelesne slaboće te nedostatka školskih prostorija i učitelja		broj polaznika
			svakodnevna pučka škola	opetovnica	
Ličko-krbavska	90	29 164	15 142	458	8 443
Modruško-riječka	126	30 724	3 975	286	15 822
Zagrebačka	195	49 078	25 291	135	22 808
Varaždinska	98	26 948	9 275	400	17 376
Bjelovarsko-križevačka	138	27 087	5 501	371	20 120
Požeška	171	21 916	4 128	261	17 295
Virovitička	142	19 006	2 286	204	16 841
Srijemska	271	43 732	5 219	451	36 280
Grad Zagreb	16	3 374	6	2	3 201
Grad Osijek	12	1 778	3	-	1 751
Ukupno	1259	252 807	70 826	2568	159 937

Izvor za tablicu: *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1889-90.*, 53-55.

Učenici valpovačke pučke dječake škole krajem 19. stoljeća, kat. br. 17

Disciplina i tjelesno kažnjavanje učenika

Radi navikavanja učenika na pokornost škola je u 19. stoljeću bila organizirana kao *kazneni mikro-sustav* (Michel Foucault) unutar kojeg su se rabila razna odgojna sredstva. U učionicama je vladala stroga disciplina kojom se nastojalo kontrolirati učeničko ponašanje od pravilnog držanja olovke i sjedenja u klipi do bespovornog izvršavanja svih učiteljevih zahtjeva. Kako je školski sustav funkcirao kao kazneni mikro sustav vidljivo je iz Sramotnih knjiga u koje su se upisivale sve kazne za učenike. Potpuna suprotnost Sramotnim knjigama bile su Počasne knjige u koje su se na kraju školske godine upisivali učenici koji su se odlikovali u „ćudoredju i nauku“. Nakon donošenja novog školskog zakona 1874. godine školske su vlasti odlučile ukinuti tjelesnu kaznu kao disciplinsko sredstvo. No učitelji se nisu htjeli odreći tjelesnog kažnjavanja pa je nakon niza pritužbi učiteljskog osoblja Odjel za bogoštovlje i nastavu 1879. izdao naredbu kojom je ponovno dopuštena tjelesna kazna, ali pod strogo propisanim uvjetima. „Tjelesna kazna dozvoljava se samo u slučaju većih moralnih prestupa, kano: radi tvrdokorna laganja, drzovite upornosti, prostačine i krupne nećudorednosti, te pošto sva druga dozvoljena

disciplinarna sredstva ostanu bezuspješna.“ Trećom točkom naredbe o tjelesnom kažnjavanju zabranjeno je tjelesno kažnjavanje učenica. Ta zabrana tjelesnog kažnjavanja učenica u školama nije se odnosila na guvernante koje su djevojčice kažnjavale i šibom. Vilma Vukelić u svom se memoarskom romanu *Tragovi prošlosti* osvrnula i na odgojne metode svoje guvernante: „Moja je guvernanta bila Saskinja iz Siebenbürgena (...) Zahtijevala je slijepu pokornost, bez ustupaka i pardona. Od njezina dolaska na ormaru u dječjoj sobi ležao je tanani prut.“ Prema naredbi iz 1879. tjelesno se kažnjavanje nije smjelo vršiti pred učenicima, a šiba je bila jedino dopušteno sredstvo kažnjavanja. Zabrana drugih načina tjelesnog kažnjavanja otkriva čitav niz tada očito uvriježenih postupaka kažnjavanja učenika u školama. „Osim šibom svaka je druga tjelesna kazan kao čupanje, čuškanje, guranje, klečanje, udaranje štapom ili ravnalom itd. najstrože zabranjena.“ Da su neki učitelji početkom sedamdesetih godina bili skloni težim tjelesnim kaznama, vidljivo je iz dopisa Vladi iz 1871. u kojem se navodi: „da je učitelj malogorički Ivan Kordić, u obče školsku djecu zlostavljaо, poimence pako Maricu Tonkovićevu po licu tako pljusnuо, da joj je lice oteklo (...) Martina Vidušića tablom tako po glavi udario, da mu je glavu znatno ozliedio; Matiju Pucovića tako o tablu bacio, da ga je krv oblijala (...) Doricu Bezuhovu na pod bacio, ter joj na vrat stao.“ (Školski prijatelj, 13/1872). Prakticiranje nasilja od strane učitelja imalo je svoji dugi kontinuitet i očito ga je bilo teško iskorijeniti. A kako se podučavalo i kažnjavalo u prvoj polovici 19. stoljeća u svojoj je autobiografiji opisao Mijat Stojanović: „učitelj je običavaо računske formule zabijati u glave učenika na svoj osobiti način, naime pograbio bi djaka, koji je računao, za kosu, pak kazujuć njemački računsko pravilo, lupao bi tupom dječjom glavom o tablu, da bi odjekivalo po školi, kao po bačvarskoj djelaonici, kad bačvar nabija obruče na burad. Rukopis pako bijaše mi gadan i neuredan za čudo i pripoviest, sve same kuke i kvake. Uviek sam uslied toga sjedio u školi posljednji u tako zvanoj klupi ‐Eselsbank‐. – Štogod me je moj g. učitelj dao više šibati i štogod me je više grdio po tadanjem neshodnom i nevaljalom načinu podučavanja, to sam je bivao sve tupiji i glupiji.“ (Mijat Stojanović, *Sgode i nesgode moga života*).

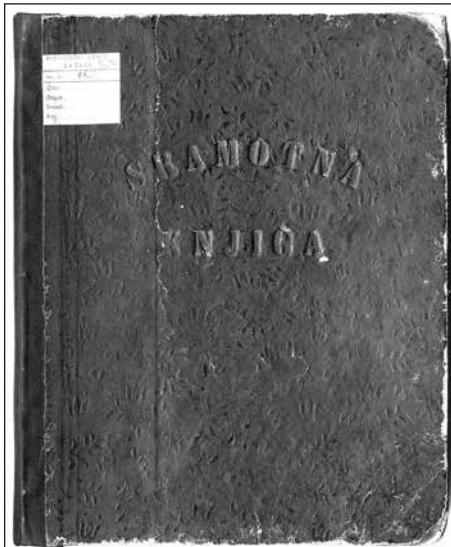
Kažnjavanje gimnazijalaca tijekom školske godine 1889/90.

Gimnazije	broj učenika	kažnjeni zatvorom u školi								kazna šibom	isključeni	ukupno
		2h	4h	6h	8h	10h	12h	14h	16h			
Kr. gimnazija Zagreb	780	-	-	19	10	-	-	-	7	6	1	43
Kr. gimnazija Gospić	162	-	-	7	14	-	6	1	3	1	4	36
Kr. gimnazija Rijeka	350	-	-	12	15	-	1	-	5	4	1	38
Kr. gimnazija Varaždin	274	-	-	-	11	-	5	-	-	5	1	22
Kr. gimnazija Požega	205	-	-	3	11	-	3	6	9	2	2	36
Kr. gimnazija Osijek	289	2	25	5	5	1	5	-	5	-	5	53
Kr. gimnazija Vinkovci	202	2	11	4	9	3	1	-	6	2	1	39
Srpska gimnazija Karlovci	282	10	25	1	3	-	-	-	-	2	2	43
Velika realna gim. Rakovac	278	-	7	6	11	-	2	-	9	1	1	37
Mala realna gim. Bjelovar	171	-	4	3	1	3	-	-	3	6	2	22
Mala realna gim. Senj	78	3	3	4	2	-	2	-	-	-	-	14
Mala realna gim. Mitrovica	102	2	2	5	3	-	-	-	2	-	-	14
Ukupno	3 173	19	77	69	95	7	25	7	49	29	20	397

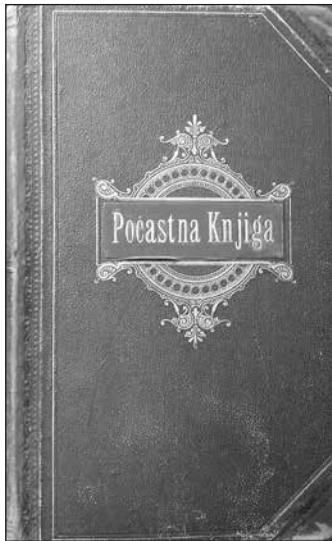
Izvor za tablicu: *Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1889-90.*, 236.

Učenici Kr. velike gimnazije u Zagrebu s profesorom, potkraj 19. st. kat.br. 18

Sramotna knjiga glavne učione u Zagrebu, Zagreb, 1857-1893. kat. br. 20

Počastna knjiga pučke škole u Valpovu, 1885-1943. kat. br. 19

Tjelovježba

Školskim zakonom iz 1874. tjelovježba je postala obavezan predmet u svim pućkim školama, a uz svaku je školu trebalo biti gombalište (igralište). Rijetke su škole imale dvorane za tjelovježbu pa su školske vlasti sugerirale učiteljima i učiteljicama da tijekom loših vremenskih uvjeta nastavu tjelovježbe održavaju u hodniku školske zgrade. Osim postizanja dobrog zdravlja, tjelovježba je kod učenika i učenica trebala biti i u funkciji discipliniranja ponašanja. Stotine vježbi u raznim priručnicima za učitelje tjelovježbe trebale su omogućiti discipliniranje kako tijela tako i duha učenika. Osobito su bile istaknute vježbe prilikom kojih su se učenici nalazili u određenom poretku, vrsti ili koloni. „Ovim vježbama goji se čednost, jer pojedinac nemože se izticati; i redu se taj mora učiti učenik pokoravati, počem zna, da on, kao član većega tiela doprinaša toliko koliko je potrebno za uspjeh ciele vježbe. Tim se ovdje na vježbalištu prvi temelj polaže onoj gradjanskoj krieposti, koju u najvećem razvoju požrtvovanjem za obće dobro zovemo.“ (Ante Löffler, *Gimnastika za učitelje pućkih učionica*) Prigodom izvodenja vježbi posebna se pažnja posvećivala „preglednosti“ putem koje su učenici bili podvrgnuti onome što Michel Foucault naziva panoptički nadzor. Pravilnim raspoređivanjem tijela na vježbalištu i jednostavnim vježbama nastojao se postići visoki stupanj discipliniranja učenika. „Nu i ove vježbe obavljaju učenici ukupno na zapovjed, i moraju se podvrći redu, učiti se točnosti i slušati na rieč.“ (Löffler). Navikavanje na izvršavanje usmenih zapovijedi, koje su bile neizostavne prigodom svih vježbi, trebalo je pripremiti dječake već u osnovnoj školi za vojsku. To je osobito bilo naglašeno u raznim vježbama s palicom. „Palica nadomještuje pri dječaku šarku (pušku), kod redovnih vježba podržaje mu telo, s toga mu i držanje sigurnije i napeto; pri ovih vježbah učeniku je takodjer bolje paziti, jer učitelj svaki nered, svaku netočnost laglje opazi.“ (Löffler) Razvoj tjelovježbe poklapao se i s povećanim brojem tvorničkih poslova koji su zahtijevali zajednički rad te uskladivanje mehanike tijela s pokretima stroja. „Kod redovnih vježbi stupaju učenici u medjusobni odnošaj, sačinjavaju jednu cjelinu, te ovise jedan o drugom. Kod ovih se vježba priučavaju učenici na red, poslušnost i zajednički rad.“ (Franjo Hochman, *Tjelovježba u pućkoj školi*). Iako su školske vlasti

posebnu pažnju posvećivale strogoj kontroli ženskog tijela iz uvođenja tjelovježbe proizašlo je žensko bavljenje sportom koje je doprinojelo i većoj emancipaciji žena. Najpoznatija austrijska intelektualka i feministica s početka 20. stoljeća, Rosa Mayreder o vezi sporta i ženske emancipacije šaljivo je ustvrdila da je biciklizam više pridonio emancipaciji žena nego cijeli feministički pokret. Vilma Vukelić taj je preokret u oslobođanju ženskog tijela krajem 19. stoljeća opisala ovako: „Djevojke su počele gimnasticirati u „Sokolu“, baviti se čak i mačevanjem. Uvježbavale su klizanje i tenis, tjelesno postajale sve okretnije i sposobnije (...) čim su odložile oklope od steznika, haljine s dugim skutima, izdignute ovratnike i sve ostalo što ih je činilo ukocenim lutkama.“ (*Tragovi prošlosti*, 319.)

Igre za djevojčice. „Podavanje lopte“, Zagreb, oko 1900. kat. br. 21

Igre za djevojčice. Tenis, Zagreb, oko 1900. kat. br. 22

Igre dječaka pučke škole na vježbalištu, Zagreb, oko 1900. kat. br. 23

Učim plesati u školi, a ne smijem na plesne zabave

Školskim disciplinskim propisima nastojao se regulirati i izvanškolski život učenika. Ti su propisi regulirali ponašanje učenika i učenica u crkvi, ali i na ulici, kupalištima, šetalištima i gotovo svim javnim prostorima. Pod posebnom su paskom bile plesne zabave. Iako je škola obučavala učenice i učenike u plesu, disciplinskim je propisima učenicama bilo strogo zabranjeno posjećivanje javnih plesova. Naredbom iz 1877. godine precizno je regulirana „obuka o plesu“ za učenice viših djevojačkih škola: „Nijedna učenica nesmije bez naročite dozvole ravnatelja dotične učione prisustvovati obuci u plesu izvan svoje kuće (...) Ravnateljstvo škole podjedno će nad tim bedit, da se kao plesači k toj obuci pripuste, uz dozvolu svojih ravnateljih, jedino učenici mjestnih školah - i ovi, ako užtreba, pod nadzorom svojih učiteljih. Obuka o plesu nesmie nikada trajati više nego dve ure uza-stopce niti se smie otegnuti u večer preko osme ure.“ Školske vlasti očito nisu uspijevale kontrolirati učenike pa su 1878. godine izdale naredbu „kojom se zabranjuje svako prisustvovanje školske mladeži ma kakvim plesnim zabavama“. Iako su školske vlasti neprekidno vodile brigu o pitanju plesa ni u jednom trenutku nisu pomicale na ukidanje plesne obuke dok god je ona u školama bila pod njihovim nadzorom. Plesnu obuku u višim djevojačkim školama mogli su voditi samo ovlašteni učitelji plesa, tako se u godišnjem izvještaju osječke Više djevojačke škole za školsku godinu 1896/7. navodi da je učenice više djevojačke škole u plesanju podučavao ovlašteni učitelj plesa Josip Herzenberger. Varaždinska samostanska Viša djevojačka škola imala je dugogodišnjeg učitelja plesa i pristojnosti Eduarda Eichlera, koji je u Grazu vodio „renomirani zavod za ples i pristojnost“ (Antun Cuvaj, *Grada X*, 156.). Naredbom iz rujna 1903. godine Vladin je Odjel za unutrašnje poslove donio propise za javne plesne škole. Prema tim propisima za svako javno podučavanje plesa bila je potrebna Vladina dozvola, a tu su dozvolu mogle dobiti samo „neporočne i pouzdane“ osobe s potrebnim strukovnim obrazovanjem. Prostori za ples morali su imati posebno odobrenje za upotrebu. Djeca ispod 12 godina nisu se smjela podučavati zajedno sa starijima, pri čemu su učenice i učenici morali imati posebnu dozvolu svojih školskih rav-

natelja i ravnateljica (*Službeni glasnik*, 1903, 209-210). Stroga kontrola ponašanja učenika i učenica na plesu nije prestala ni u školama, tako su naredbom iz ožujka 1906. godine školske vlasti odredile nove disciplinske propise za više djevojačke i dječačke škole. Prema tim propisima posjećivanje plesnih zabava od strane učenica i učenika bilo je strogo zabranjeno, a plesna obuka i dalje je bila pod strogim školskim nadzorom. „Školskoj je mlađezi najstrože zabranjeno polaziti javne plesne zabave. U kavane, gostionice i na koncerte smiju učenici i učenice samo uz dozvolu razrednog učitelja, no u pratnji roditelja (...) S dozvolom ravnateljstva može školska mlađež polaziti obuku u plesu.“ (*Službeni glasnik*, 1906, 42.) Tek 1918. godine školske su vlasti novim „disciplinarnim redom“ za srednje škole malo ublažile svoje stavove o posjećivanju javnih plesnih zabava, ali samo za srednjoškolce i srednjoškolke viših razreda.

Plesna vježba učiteljskih pripravnica u samostanu ss. milosrdnica u Zagrebu,
oko 1900. kat br. 27

Uzor djevojke i dobre kućanice

Iako su se već u terezijanskoj reformi školstva nazirali elementi politike obrazovanja žena ona je svoju punu afirmaciju dobila tek u drugoj polovici 19. stoljeća kao državni odgovor na brojne privatne djevojačke škole koje su u pedesetim i osobito šezdesetim godinama 19. stoljeća bile prava moda. Privatne su djevojačke škole zapravo bile mjesta na kojima su se obrazovale buduće udavače, jer je glavni „obrazovni“ cilj tih škola bio priprema djevojaka za što bolju udaju. Veliki broj učenica u ženskim stručnim školama i polaznica stručnih tečajeva krajem 19. i početkom 20. stoljeća ukazuje na određene vrijednosne promjene unutar tadašnjeg građanskog društva koje od mladih djevojaka više nije očekivalo samo površno obrazovanje, nego i stručnu obuku koja je između ostalog omogućavala podizanje ekonomije kućanstva na višu razinu, a samim tim i „bolju“ udaju mladih djevojaka. Dok su u pedesetim i šezdesetim godinama 19. stoljeća glavnu ulogu u obrazovanju žena imale samostanske i privatne djevojačke škole, od sedamdesetih godina 19. stoljeća počinje državna briga za obrazovanje žena jer se tada otvara niz gradskih viših djevojačkih škola, kao i državna ženska učiteljska škola. Prva javna viša djevojačka škola u Banskoj Hrvatskoj osnovana je u Zagrebu 1868. godine, pa se ta godina može uzeti kao početak sustavne državne brige za obrazovanje žena. U razdoblju od 1873. do 1882. otvoreno je još nekoliko viših djevojačkih škola (Karlovac, Varaždin, Požega, Đakovo i Osijek), a 1892. godine osniva se ženski licej u Zagrebu, svojevrsna ženska gimnazija. U hrvatskom obrazovnom sustavu druge polovice 19. stoljeća više djevojačke škole i ženske stručne škole bile su glavna mesta oblikovanja poželjnih ženskih identiteta. Nakon intervencija u nastavnom programu početkom osamdesetih godina 19. stoljeća školske su vlasti više djevojačke škole zamislile kao mjesto odgoja i obrazovanja „dobrih kućanica“. Pedagoški diskursi 19. stoljeća bili su glavni nositelji diskurzivne proizvodnje rodnih identiteta unutar školskog sustava. Pedagozi su u svojim brojnim raspravama određivali što je to ženskost i muškost te u skladu s tim određivali različito obrazovanje za žene i muškarce. Sa stajališta tadašnjih pedagoga, liječnika i psihologa obrazovni sustav je ispunio svoju svrhu ako je od učenica stvorio buduće dobre majke, supruge i kućanice.

„Prava“ žena bila je samo ona koja je u potpunosti ispunjavala sve dužnosti koje je imala kao majka, supruga i kućanica odnosno koja je bila: skromna, pokorna, radina, ljubežljiva, marljiva, pobožna, prostodušna, šutljiva, stidljiva, krotka, tiha i strpljiva. Ta strategija određenja „prave“ žene imala je vrlo konkretni cilj, a to je zadržavanje žena u podređenom položaju u odnosu na muškarce. Najočitija diskriminacija žena u hrvatskom školskom sustavu očitovala se u zabrani školovanja djevojaka u klasičnim gimnazijama i nemogućnosti studiranja na Sveučilištu u Zagrebu. Krajem 19. stoljeća djevojkama je omogućeno pohađanje realnih gimnazija, a početkom 20. stoljeća dozvoljen je redovni upis žena na Zagrebačko sveučilište. Prvo na Filozofski fakultet, a od 1918. i na Pravni fakultet. Mogućnost višeg školovanja bilo je gotovo u potpunosti određeno socijalnim položajem učenica. Djevojčice sa sela koje su još krajem 19. stoljeća činile više od 90 posto sastava učenica u Banskoj Hrvatskoj vrlo su rijetko nastavljale svoje obrazovanje nakon niže pučke škole, a i njihovo pohađanje nižih pučkih bilo je puno slabije od pohađanja škole njihovih gradskih vršnjakinja.

Učenice kr. ženske stručne škole u Zagrebu za vrijeme tečaja vezenja
oko 1900. kat. br.29

Ideologizacija školstva

Obrazovni je sustav kao važan segment disciplinskog društva 19. stoljeća trebao proizvoditi pokorne građane koji su bespogovorno trebali poštivati sve vladajuće autoritete. Tako su se vodeći pedagoški autoriteti 19. stoljeća zalagali za to da škola prije svega treba odgajati buduće „krotke“ i „poslušne“ građane. Habsburška Monarhija bila je paradigmatski primjer disciplinsko-birokratskog društva 19. stoljeća, društva u kojem se inzistiralo na apsolutnoj lojalnosti vladaru i poštivanju svih oblika vlasti. U svakom je školskom razredu morala biti vladareva i banova slika, a svi su učenici morali „praznovati“ vladarev imendant koji je bio službeni školski praznik budući je rođendan Franje Josipa I. bio u kolovozu. Djeci se u školi stvarala slika vladara kao brižnog oca, koji brine o svima i o svemu. Oca koji nikada ne griješi i bez kojeg bi čitavo društvo bilo izloženo nesigurnosti i nestabilnosti. Od učenika i učenica se očekivalo neprekidno poštivanje i uvažavanje svih vladajućih autoriteta. Iz spomenica i školskih izvještaja vidljivo je da su učenici redovito obilježavali imendant Franje Josipa I., kao i sve važnije godišnjice njegove vlasti. Tako je povodom srebrnog pira vladara i vladarice Hrvatski pedagoško književni zbor 1879. objavio knjižicu pod naslovom *Franjo Josip I. Školskoj mlađezi na uspomenu 24. travnja 1879.* u kojoj se reproducirao kult vladara. „Milioni mole Boga, da ga svemoguća njegova desnica čuva, štiti i blagoslovi u svem njegovom očinskom radu i nastojanju. I ti, mila mlađeži, nezaboravi nikada, da se moliš Bogu za premilostivoga svoga cara i kralja.“ Iako ne tako redovito neke su škole obilježavale i imendant bana Dragutina Khuena-Héderváryja koji je u svojim obilascima mjesta redovito obilazio i škole. Tako je tijekom devedesetih godina 19. stoljeća ban obišao većinu slavonskih mjesta i škola, a učenici su od strane političkih i školskih vlasti bili uključeni u organizirane svečane dočke za bana. Učenica koja poklanja cvijeće bila je neizostavni dio u svim scenarijima svečanih dočeka koji su priređeni banu tijekom njegovih obilazaka mjesta i škola u devedesetim godinama 19. stoljeća. O tom dijelu svečanog dočeka možemo govoriti kao o ritualu koji je bana simbolički određivao kao brižnog oca koji brine o svoj djeci, te mu ona za tu brigu zahvaljuju cvijećem. Ban Khuen-Héderváry bio je prvi hrvatski ban koji je sustavno obilazio škole pojedinih županija s namjerom da školstvo i na taj način sta-

vi u funkciju povećanja svoje simboličke moći. Ta se simbolička moć reproducirala kroz precizno organizirane svečane ceremonije, koje su dodatno trebale ojačati banov autoritarni režim. Obrasci ideološkog korištenja školske djece (poklanjanje cvijeća, recitiranje pjesmica, učenički špaliri, svečani dočeci i mahanje uz prometnice), koji su bili osmišljeni u 19. stoljeću postat će nezaobilazni dio brojnih režimskih rituala u 20. stoljeću. Unatoč snažnoj ideologizaciji i strogoj disciplini koja je vladala u školama stariji su učenici, osobito gimnazijalci, povremeno znali pružiti organizirani otpor političkom i školskom režimu. Taj je otpor bio osobito vidljiv prilikom velikog štrajka hrvatskih srednjoškolaca 1912. godine kada su gimnazijalci prilikom demonstracija probijali i policijske kordone.

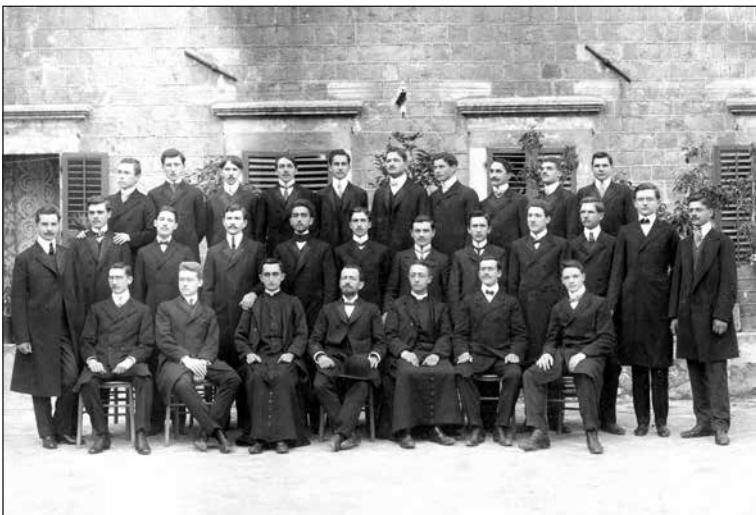

Ilustracija u Počasnoj knjizi Pučke škole Valpovo, kat. br.19

„Gimnazijski naš sistem“ i gimnazijalci

Klasične gimnazije svojevrsne su strukture dugog trajanja unutar hrvatskog obrazovnog sustava. Do 1806. godine klasične su gimnazije imale pet razreda, tri gramatička i dva humanistička, a jedan je nastavnik predavao sve predmete. Od 1806. godine gimnazije dobivaju šesti razred, a latinski je i dalje bio nastavni jezik. Koliko je latinski jezik bio dominantan u tadašnjem nastavnom programu pokazuje njegova satnica koja je pokrivala gotovo polovicu tjedne satnice. Znanje latinskog jezika bilo je glavno mjerilo prema kojem se određivalo koliko je tko dobar učenik. Na osnovi te norme određivao se raspored sjedenja u učionici, pa su u prvim redovima sjedili najbolji učenici, a u stražnjim redovima najslabiji. Stjepan Valdec, koji se na varaždinskoj Gimnaziji školovao tijekom četrdesetih godina 19. stoljeća, u uspomenama je prepričao razgovor o latinskom sa svojim gimnazijskim profesorom: „A ja otpovrnem: meni je jako žal i sram me je, da sam u školi v zadnji klupi med onimi, koji nikaj ne znaju, a ja znam katekizmuša i hištoriju. – Ali ti ne znaš *dijačku gramatiku* (latinski) reče gosp. profesor, uči se deklinacije i komparacije, bum te pital pak dojdeš gori više. Došav kući ja odmah uzev spomenetu dijačku gramatiku, otvorih, al nevolja bijaše što je to i gdje je to: deklinacije i komparacije. Nebijaše druge, već ajde počmem čitati sve, što smo učili od početka školske godine. Gosp. profesor održao svoju riječ i ja se pomaknem iz sedme u četvrtu klupu.“ (Štefka Batinić, *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*, 56.) *Osnova za organizaciju austrijskih gimnazija i realki* (1849), kojom je reformiran gimnazijski sustav, bila je uz određene izmjene važeća gotovo jedno stoljeće. Prema toj osnovi gimnazije su postale osmorazredne jer im je s visokih škola pripojen dvogodišnji tečaj filozofije. U Banskoj Hrvatskoj zagrebačka, riječka, varaždinska i osječka gimnazija postale su više gimnazije s osam razreda dok su karlovačka i požeška postale niže gimnazije sa četiri razreda. Klasične gimnazije sa svojih osam razreda postaju tako mjesto općeg obrazovanja i pripreme za fakultet. Za razliku od tadašnje prakse da jedan nastavnik predaje sve predmete prema novoj osnovi uvedeni su predmetni nastavnici. Također kao novost je uveden i završni maturalni ispit. Krajem 19. stoljeća velike klasične gimnazije nalazile su se u: Zagrebu (Gornjogradska i Donjogradska),

Osijeku, Sušaku, Zadru, Splitu, Dubrovniku, Varaždinu, Požegi, Vin-kovcima, Gospicu i Pazinu. Velike realne gimnazije bile su u Senju, Karlovcu, Zagrebu, Bjelovaru, Osijeku, a kasnije i u Vukovaru. Antun Gustav Matoš u članku iz 1907. na osnovi vlastitog gimnazijskog školovanja vrlo je kritično prikazao tadašnje gimnazijsko obrazovanje: "Govorim iz vlastitog iskustva, jer sam posjećivao, na žalost, najbolju hrvatsku gimnaziju i jer sam i danas maturant *in spe*, te me toliki profesorčići i sada smatraju nezrelim. O, kada se samo sjetim! Bubati, biflati, »oksovati«, jurare in verba magistri (...) sjediti po šest sati dnevno u zagušljivim sivim rupetinama, idući kući zabrinute duše, bolne glave i gorkog od prašine jezika sa hemoroidske i žuljevitih klupa (...) skakati sa dogmatike na geometriju, logaritama na povijest, sa Hanibala na prirodne nauke, sa žabe i ēelije dipnuti na muke gerundiva i primamljivih supina, izdržavati troturu ruganja i skrutatorskih inkvizitorskih pogleda kapralskih – i u mnogom slučaju osvetljivih pajdagoga (...) Jezuitski kateheti malo te mi nije ubio vjeru u božanstvo, biflantski gramatičari ne ogodiše mi samo klasične jezike nego nam ih utuvljivahu naročitim zabranama opijati se klasičnim idejama patriotizma i slobodnih sokratskih diskusija." („Gimnazijiski naš sistem“, *Novosti*, I, br. 45)

Maturanti dubrovačke gimnazije s nekoliko profesora, Dubrovnik, 1908. kat. br. 30

Učenici i Veliki rat

Prvi svjetski rat učenicima je znatno promijenio uvjete školovanja osobito u brojnim školama koje su prestale s radom zbog blizine ratnih djelovanja. Zbog toga su brojni učenici morali nastaviti svoje školovanje u drugim gradovima. Dio školskih zgrada preuzeila je vojska pa se nastava odvijala u skućenim uvjetima i u neadekvatnim prostorima. Tako se na primjer na početku školske godine 1914/5. u zgradu Više djevojačke škole u Karlovcu sele učenici Realne gimnazije i Dječačke pučke škole jer je u njihovoј školskoј zgradi bila smještena bolnica za ranjenike pod upravom Crvenog križa. Budući je u zgradu Više djevojačke škole koristilo čak pet zavoda s 1400 učenica i učenika nastava se u njoj odvijala po skraćenom rasporedu. Krajem lipnja 1915. godine Vlada je donijela naredbu prema kojoj se zgrada Više djevojačke škole u Karlovcu ustupa vojsci, te je od školske godine 1915/6. i u njoj bila smještena bolnica za ranjenike. Nastava se od tada održavala u dvije učionice stare dječačke škole i u dvije sobe gradske vijećnice. Učenici su svakodnevno bili svjesni ratnih događanja. Sudjelovali su u brojnim akcijama koje je svojim okružnicama i naredbama inicirala Vlada, a provodile školske vlasti. Tijekom ratnih školskih godina prikupljali su novčane priloge za invalide, brali razno ljekovito bilje i kupinovo lišće za čaj, sakupljali predmete od kovine i kaučuka, prikupljali novac za božićne darove vojnika, pleli i šivali odjevne predmete za vojниke, šivali vreće za pjesak, te sakupljali časopise i knjige za vojničke čitaonice. Iz okružnice br. 2964 koja je izdana krajem siječnja 1915. godine vidljivo je da je u akciji prikupljanja dobrovoljnih priloga u svim hrvatskim školama sudjelovalo 102 129 učenika, a ukupna prikupljena svota iznosila je 39 035 kruna. Učenice nižih djevojačkih škola, viših djevojačkih škola i ženskih stručnih škola prema Vladinim su napucima isplele i sašile tisuće čarapa, rukavica i šalova za vojниke na ratištu. Koliko su škole revno pristupile tim napucima pokazuje okružnica od 30. ožujka 1915. (br. 10834) kojom je odano priznanje učiteljicama i učenicama viših, nižih i ženskih stručnih škola za zalaganje pri izradi toplih odjevnih predmeta za vojниke. „Roditelji školske mlađeži i ostali dobrotvoři darovali su materijal ili novac za nabavu materijala, a učiteljice i učenice viših i nižih pučkih škola, te ženskih stručnih škola izradile su od

toga materijala do danas u svemu 15 894 komada zimskih kapa, 8587 pari dokoljenica, 14356 pari narukvica, 2194 pari čarapa, 2 478 pari obojaka, 4238 komada potrbušnjaka.“ Vladinom okružnicom od 17. travnja 1915. br. 10682 određeno je skupljanje dobrovoljnih priloga za ratne invalide. „Kako je naša rodoljubna mladež sabrala veoma lijepo svote za božićne darove našim vojnicima na ratištu, spomenuti se odbor s punim pravom nada, da će naša školska mladež, koja ima de toplo srce i osjećanje za nesreću bližnjeg svoga, pogotovu za nesreću onih hrabrih ratnika, koji se iz teške borbe za kralja i domovinu vratise osakaćeni domovima svojim, i za naše ratne nemoćnike rado i vesela srca sabirati prinose.“

Viša djevojačka škola u Karlovcu 1903. kat. br. 33

Rodio sam se u Bjelovaru bio sam bolestan u Žemunu rizle i šumlak, išao sam u Žemunu u školu tri godine u pučku školu nijesam mogao ići da je u školi jer je počeo rat, jasam dobro učio moj ujak je u ratu i moj tata je trebao ići u rat ali je jako obolio i ja sam bio u Osijeku u školi u četvrtom i u I realki.

U Osijeku 22. Rujna 1915

Franjo Jung
učenik II razreda

Školska zadaća Franje Junga, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, kat. br.13

Rodlio sam se u Metkoviću 29. novembra 1903 god. Tu nisam živio ni 2 god odemo u Tospic, tu nije bilo knjigovoda. U Bjelovar od 3^e god kod mije Oče knjigovoda. U Bjelovar od 3^e god mi je bilo 11 god umro mame pre selimo u Koprivnicu. Kad miji bilo 12 god upisem mala u pučku školu i desam bilo dobar. Dak i ovisivom sva četiri razreda s odlikom. Imam dve sestice kogesi starije od mene jedna kaže druga kaže godine. Kad sam svršio 8^e raz pučka škola odem ugošće kod mog Očića u selo Zadina. Postojeći hoočio rat nisam mogao na traj. Nisam učio propus pam rima već sam se učim u II razred pučke škole kad sam svršio raz. I došosam u Bjelovar. Ostatle odem u Bjelovar stupim i realnu Školu Radak

Školska zadaća Ilike Radake, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis

Maturantice Više djevojačke škole u Zagrebu oko 1900. kat. br. 34

Učenici pučke škole u Madžarevu s učiteljicom i učiteljima, 1904. kat. br. 4

Kataloške jedinice

1. Učenice Više djevojačke škole u Karlovcu u gimnastičkoj dvorani, fotografija, 1903 (HŠM Mf 62)
2. Pravilno držanje ruke i pera kod uspravnog pisma, litografija, Beč, kraj 19. st. (HŠM Mp 6119)
3. Zgrada Opće pučke škole u Madžarevu. Ispred zgrade grupa oko 160 djece, fotografija, 1904-1905. (HŠM Mf 375)
4. Učenici pučke škole u Madžarevu s učiteljicom i učiteljima, 1904 (HŠM - Mf 1087)
5. Nacrt za jednorazrednu pučku školu, Zagreb, 1895. (HŠM Mp 6047)
6. Nacrt školskog vrta u Zaboku, Zabok, 1891. (HŠM Mp 4897)
7. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. Učenici niže pučke škole pri sv. Duhu u pčelinjaku (HŠM Mf 123/6)
8. Janko Pajas u uniformi sveučilištarca, fotografija Zagreb, 1908. (HŠM Mf 895)
9. Školska zadaća Jurislava Milakovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
10. Školska zadaća Jurislava Milakovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, prosinac 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
11. Školska zadaća Mate Paradikovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, prosinac 1915. Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
12. Školska zadaća Zlatka Fredlaudera, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
13. Školska zadaća Franje Junga, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
14. Školska zadaća Ilijе Radake, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
15. Školska zadaća Mate Paradikovića, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
16. Školska zadaća Wilima Kerner-a, učenika osječke realne gimnazije, pod naslovom „Opis moga života“, Osijek, rujan 1915, Ostavština Ivana Medveda (HR-DAOS-486) kutija 52
17. Učenici valpovačke pučke dječake škole s učiteljem Leonardom Fichtnerom, Valpovo, kraj 19. stoljeća, Muzej Valpovštine 3395
18. Učenici Kr. velike gimnazije u Zagrebu s profesorom, potkraj 19. st. *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*, 124.
19. Počasna knjiga Opće pučke škole u Valpovu, Valpovo, 1885-1943, Arhiv OŠ Valpovo
20. Sramotna knjiga glavne učione u Zagrebu, Zagreb, 1857-1893. (HŠM A 185)
21. Igre za djevojčice. Podavanje lopte (Sedma školska godina), fotografija u Albumu učeničkih igara u pučkim i učiteljskim školama Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. (HŠM Mf 122/15)

22. Igre za djevojčice. Tenis (Dvanaesta školska godina), fotografija u Albumu učeničkih igara u pučkim i učiteljskim školama Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. (HŠM Mf 122/24)
23. Igre pučke škole na vježbalištu, Zagreb, oko 1900, fotografija (HŠM Mf 665/11)
24. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. Učiteljski pripravnici kr. muške učiteljske škole u Zagrebu u gimnastičkoj dvorani (HŠM Mf 123/23)
25. Igre za dječake. Kućku tjerati u kuću. (Sedma školska godina) fotografija u Albumu učeničkih igara u pučkim i učiteljskim školama Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. (HŠM Mf 122/12)
26. Igre za djevojčice. Igre obručima, fotografija u Albumu učeničkih igara u pučkim i učiteljskim školama Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. (HŠM Mf 122/19)
27. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, oko 1900. Plesna vježba učiteljskih pripravnica u samostanu ss. milosrdnica u Zagrebu (HŠM Mf 122/22)
28. Maturantice Ženskog liceja u Zagrebu sa nastavnicom Kamilom Lucernom, Zagreb, oko 1899. fotografija, (HŠM Mf 592)
29. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb, oko 1900. Učenice kr. ženske stručne škole u Zagrebu za vrijeme tečaja vezenja, fotografija (HŠM Mf 123/19)
30. Školska spomenica Obće pučke škole Valpovo 1881-1946. Arhiv OŠ Valpovo
31. Maturanti dubrovačke gimnazije s nekoliko profesora, Dubrovnik, 1908, fotografija (HŠM Mf 584)
32. Četvrti razred Realne gimnazije u Vukovaru 1905/06. s direktorom Kamnenar Eugenom i razrednikom Melkus Draganom Vukovar, 1905 – 1906, fotografija (HŠM Mf 969)
33. Viša djevojačka škola u Karlovcu 1903, fotografija (HŠM Mf 416)
34. Maturantice Više djevojačke škole u Zagrebu oko 1900. Fotografija (HŠM Mf 827)
35. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb, oko 1900. Učenici drugog razreda donjogradske dječačke pučke škole u Zagrebu za obuke u uspravnom pismu (HŠM Mf 123/3)
36. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb, oko 1900. Učenice IV. razreda donjogradske pučke škole u Zagrebu za obuke u ženskom ručnom radu (HŠM Mf 123/4)
37. Iz Albuma: Slike iz školskog života u pučkim školama kraljevina Hrvatske i Slavonije. Zagreb, oko 1900. Učenice kr. ženske stručne škole u Zagrebu u tkalačkoj školi (HŠM Mf 123/21)
38. Trgovački naučnici trećeg razreda, Zagreb, 1893, fotografija (HŠM Mf 532)
39. Nacrt za četverorazrednu pučku školu, Zagreb, 1895 (HŠM Mp 6045)
40. Učenici Kr. velike gimnazije u Zagrebu 1911, *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*, 120.
41. Maturantice Ženskog liceja u Zagrebu sa nastavnicom Kamilom Lucernom, Zagreb, 1908. fotografija, (HŠM Mf 591)
42. Kraljevska Velike gimnazije na Sušaku, Celestin Medović, akvarel, Zagreb, 1899, (HŠM Mp 2500)
45. Kraljevska zemaljska ratarnica u Požegi, Požega, 1911. (HŠM-Mf 1238)

Izvori i literatura

- Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877/8.* (Zagreb, 1879).
- Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884/5.* (Zagreb, 1886).
- Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889/90.* (Zagreb, 1891).
- „Izvješće o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1881/2.“, *Službeni glasnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoslovje i nastavu* (1883).
- „Izvješće o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1883/4.“, *Službeni glasnik* (1885).
- „Izvješće o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1885/6.“, *Službeni glasnik* (1887).
- Naredbe odjela za bogoslovje i nastavu od 1875. do 1879.* (Zagreb, 1879).
- Počasna knjiga Opće pučke škole u Valpovu, Valpovo, 1885-1943, Arhiv OŠ Valpovo
- Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1875).
- „Statistički podaci o stanju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji“ u *Službenom glasniku kr. hrv.-slav. zemaljske vlade* od 1888. do 1920.
- Spomenica obće obospolne pučke učionice u Aljmašu, arhiv OŠ Dalj
- Spomenica za nižu pučku školu u Belišću, arhiv OŠ Belišće
- Spomenica pučke škole Cerje, HŠM
- Spomenica opće pučke škole u Dalju, arhiv OŠ Dalj
- Spomenica obće pučke škole Donji Miholjac, arhiv OŠ Donji Miholjac
- Spomenica pučke škole u Đurđenovcu, arhiv OŠ Đurđenovac
- Spomenica pučke škole Gornja Stubica, HŠM
- Spomenica više i obće pučke djevojačke škole u Karlovcu, HŠM
- Spomenica za obću pučku školu u Valpovu, arhiv OŠ u Valpovu
- Spomenica pučke škole u Vuki, Državni arhiv Osijek, HR-DAOS
- Spomenica pučke škole u Harkanovcima, arhiv OŠ Ladimirevci
- Sramotna knjiga glavne učione u Zagrebu, Zagreb, 1857-1893. HŠM
- Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njezina početka do konca godine 1895.* (Zagreb, 1896).
- Školski i nastavni red za obće pučke i građanske škole 1879.* (Zagreb, 1879).
- Uređenje pučke nastave u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji sa naputkom o školskoj administraciji* (Zagreb, 1897)
- Batinic Štefka i Sonja Gaćina Škalamera, *Učiteljice i učitelji u Hrvatskoj 1849.-2009; katalog izložbe Hrvatskog školskog muzeja* (Zagreb, 2009).
- Batinic Štefka, *Zabava i pouka dobroj djeci i mlađeži. Hrvatski časopisi za djecu i mlađež od 1864. do 1945;* katalog izložbe Hrvatskog školskog muzeja (Zagreb, 2004).
- Batinic Štefka, *Zbirka školskih izvješća Hrvatskog školskog muzeja* (Zagreb, 2007).
- Becić Ferdo, Đačke uspomene II, Zagreb, 1908,
- Foucault Michel, *Znanje i moć* (Zagreb, 1994).
- Foucault Michel, *Nadzor i kazna* (Zagreb, 1994).
- Gaćina Škalamera Sonja, Školski dokumenti Arhivske zbirke Hrvatskog školskog muzeja; katalog izložbe Hrvatskog

- školskog muzeja (Zagreb, 2006).
- Gall Josip, *Uzor-djevojka* (Zagreb, 1881).
- Gross Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske* (Zagreb, 1985).
- Gross Mirjana i Szabo Agneza, *Prema hrvatskome gradanskom društву. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb, 1992).
- Haselsteiner Horst, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi* (Zagreb, 1997).
- Hobsbawm Eric, *Nacije i nacionalizam* (Zagreb, 1993).
- Hochman Franjo, *Tjelovježba u pučkoj školi* (Zagreb, 1884).
- Horbec, Ivana i Švoger, Vlasta, „Školstvo kao politicum: Opći školski red iz 1774.“, *Analiza povijest odgoja* 9 (2010), 5-47.
- Iveljić Iskra, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb, 2007).
- Jarnević Dragojla, *Dnevnik* (Karlovac, 2000).
- Jelavich Charles, *Južnoslavenski nacionalizmi* (Zagreb, 1992).
- Johnston William, *Austrijski duh* (Zagreb, 1993).
- Klasične gimnazije u Hrvatskoj, ur. Štefka Batinić, Sonja Gaćina Škalamera i Elizabeta Serdar (Zagreb, 2007)
- Leček Suzana, „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“, *Radovi* 26 (1993), 123-150.
- Löffler A.S., *Gimnastika za učitelje pučkih učionica i učiteljske pripravnike* (Zagreb, 1879).
- Luetić Tihana, *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1974-1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika* (Zagreb, 2012).
- Matoš Antun Gustav, „Gimnazijски наš sistem“, *Novosti*, I, br. 45
- Maruševska Olga, *Iso Kršnjavi. Kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10* (Zagreb, 2002).
- Mažuranić Ivana, *Dobro jutro svijete! Dnevnički zapisi 1888-1891.* (Zagreb, 2010).
- Murray Despalatović Elinor, „Zdravstvene prilike na hrvatskom selu krajem 19. stoljeća i uloga općinskih liječnika“, *Zbornik Mirjane Gross* (Zagreb, 1999).
- Napredak*, časopis, 5/1876, 12/1876, 19/1877, 32/1880,
- Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, ur. Dragutin Franković (Zagreb, 1958).
- Premerl Nada, „Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba, *Iz starog i novog Zagreba* V (1974).
- Stojanović Mijat, *Sgode i nesgode moga života* (Slavonski Brod, 2015)
- Školski vrt, časopis, 12/1891
- Trstenjak Davorin, *Dobra kućanica* (Zagreb, 1880).
- Vranješ-Šoljan Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske. Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.* (Zagreb, 2009).
- Vukelić Vilma, *Tragovi prošlosti*, preveo Vlado Obad (drugo izdanje, Zagreb, 2003).
- Župan Dinko, „Odnos prema tijelu unutar hrvatskog školskog sustava druge polovine 19. st.“ *Radovi ZHP* 40 (2008), 189-210.
- Župan Dinko, „Živio svijetli ban! - Kako je u školskim spomenicama i izvještajima zabilježen posjet bana Dragutina Khuena-Héderváryja nekim mjestima Virovitičke županije 1889. i 1893.“, *Scrigna Slavonica* 10 (2010), 212-225.
- Župan Dinko, *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj 1868-1918.* (Osijek, 2013)

SUMMARY

Being a Student in Croatia in the Long 19th Century

The exhibition *Being a Student in Croatia in the Long 19th Century* attempts to answer the question about the attitude towards students within the Croatian school system over the long 19th century. During the long 19th century, the education in the whole of Europe was formed as a system of education that became an important factor in the development of modern civil societies. By the end of the 18th century, one can witness proto-modernisation of education in Croatia which grew into education modernisation projects by the mid-19th century, and finally got its specific legal framework in the second half of the 19th century. Therefore, this exhibition attempts to put student school practice in the context of building a modern education system that took over the function of secondary socialisation by the end of the 19th century.

The exhibition *Being a Student in the Long 19th Century* deals with diverse student practices and cultural and anthropological aspects of education such as student standard, student absence and illness, student discipline, class attendance, stay in the schoolyard, student games and free time activities, students working in the school garden, students' practical training, students' memories, journals, diaries and scrapbooks, building student subjectivity and identity (gender, social, religious, national, etc.), student mobility and discrimination against other students.

The exhibition also deals with the social aspect of education (availability of primary, secondary and higher education, literacy and social stratification), the gender aspect of education (sexual division of schools and curricula), the intellectual aspect of education observed through education of gymnasium and university students, and ideologisation of education analysed through school ceremonies and rituals. In those days, as an important segment of the disciplinary society of the 19th century, the school system was intended to produce obedient citizens who should, within the whole society, unconditionally respect any ruling authority. Thus, the leading pedagogical authori-

ties of the 19th century advocated that schools should primarily raise the future “tamed” and “obedient” citizens. At school, an image of the ruler as a loving father who takes care of everyone and everything was presented to children; the father who never makes mistakes and without whom the whole society would be exposed to insecurity and instability. Further, it was expected from male and female students to continuously respect and appreciate all ruling authorities.

The exhibition *Being a Student in Croatia in the Long 19th Century* was organised within the framework of the installation project “From Proto-Modernisation to Modernisation of Croatia’s School System (18th and 19th Centuries)”. The exhibition is made in cooperation with the Croatian School Museum, which provided most of the items used in the exhibition.

Sadržaj

Od protomodernizacije do modernizacije školstva.....	5
Školske zgrade i učionice.....	8
Rad učenika u školskom vrtu.....	10
Ritam školskog života i svakodnevica.....	13
„Grozan taj gost davi maljušnu dječicu“	20
Disciplina i tjelesno kažnjavanje učenika	22
Tjelovježba.....	26
Učim plesati u školi, a ne smijem na plesne zabave	29
Uzor djevojke i dobre kućanice	31
Ideologizacija školstva.....	33
„Gimnazijski naš sistem“ i gimnazijalci	35
Učenici i Veliki rat.....	37
Kataloške jedinice.....	41
Izvori i literatura.....	43
Summary.....	45

